

POLİTİK AKTÖR OLARAK NECMETTİN ERBAKAN'IN TÜRK SİYASETİNDEKİ YERİ*

Ömer BAYKAL** & Ömer ÇAHA***

Öz

Erbakan, Milli Görüş hareketinin kurucusu, ana akım İslamcı hareketin lideri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Başbakanı olarak Türk Siyasal hayatının yarım asrına damgasını vurmuş önemli bir aktördür. Kurduğu ve yönettiği politik partilerin yanında yetiştirdiği siyasetçiler ile Türk siyasetinin "hoca" unvanını almıştır. Doğal olarak, Erbakan, politik üslubu, giyimi, akademik donanımı ve dini inancı ile Türk siyasetinde ayrıcalıklı bir konum edinmiştir. Çalışmamızda, çok yönlü ve renkli bir siyasetçi olarak Necmettin Erbakan muhtelif yönlerden ele alınarak Türk siyasetindeki yerinin tespiti amaçlanmıştır. Öncelikle, Erbakan'ın farklı siyasi düşünceler tarafından nasıl algılandığı incelenecektir. Daha sonra, dini, akademik, bürokratik ve politik kariyeri tetkik edilecektir. Erbakan, sahip olduğu geleneksel söylemin yanında taşıdığı modern dil ile önemli bir siyasi terkibi inşa etmiştir. Bu noktada, Erbakan, sahip olduğu politik üslup bakımından değerlendirilecektir. İslamcı siyasi bir lider olarak Erbakan, ideolojiler, ekonomi, milliyetçilik, laiklik, insan hakları ve Batılılaşma başta olmak üzere birçok konuda iddialı görüşler geliştirme gayretinde olmuş ve sahip olduğu fikirleri, topluma ve mensuplarına anlatma hususunda büyük bir ihtimam göstermiştir. Çalışmamızda, siyasi bir düşünür olarak Erbakan'ın politik lugatı tetkik edilecek; son bölümde ise, iktidar kavramını siyasi hayatın merkezine yerleştiren Erbakan'ın Türk politik hayatına olan katkısı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Necmettin Erbakan, Milli Görüş Hareketi, İslamcılık, Türk Politik Hayatı, Türk Sağı

NECMETTİN ERBAKAN'S PLACE IN TURKISH POLICY AS A POLITICAL ACTOR

Abstract

Erbakan is an important actor who marked the half century of Turkish political life as the founder of the National Movement, a leader in the mainstream Islamist movement, and the prime minister of the Republic of Turkey. He took the title of "teacher" because of the politicians he educated as well as the political parties he founded and directed. Naturally, Erbakan achieved a privileged position in Turkish politics with his

* Bu makale Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında yürütülen doktora tezine dayanılarak hazırlanmıştır.

** Yıldız Teknik Üniversitesi, SBE, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı doktora öğrencisi, omrbaykal@gmail.com.

*** Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesi, omercaha@yahoo.com.

political style, clothing, academic background and religious beliefs. In this paper, it is aimed to determine the place of Necmettin Erbakan who is a versatile and lively politician in Turkish politics by considering his various aspects. Firstly, it will be examined how Erbakan is perceived politically by different political thoughts. Then, his religious, academic, bureaucratic and political career will be examined. Erbakan built an important political composition with his modern language in addition to his traditional rhetoric. At this point, the political style of Erbakan will be evaluated. As an Islamist political leader, Erbakan strived to develop ambitious arguments on a great number of issues including ideologies, economics, nationalism, secularism, human rights and westernization and showed great interest in expressing his ideas to the public and his members. Erbakan's political interest as a political thinker will also be examined in this paper. In the last part, the contribution of Erbakan who placed the concept of power in the center of political life to Turkish political life will be discussed.

Keywords: *Necmettin Erbakan, National Outlook Movement, Political Islam, Turkish Political Life, Turkish Right*

Giriş

Türk siyasi hayatı her dönem cari rejime karşı sınırlı ya da cepheden muhalefet üretmesi bakımından önemli politik mücadeleler yaşamıştır. Muhalefetin kaynağı incelendiğinde dikkat çekici olan, politik ya da toplumsal muhalefetin “içeriden” oluşudur. Türk siyasetini şekillendiren siyasi aktörler ya da partiler, siyasi varoluşlarını doğrudan ya da dolaylı olarak cari rejime dayandırmış ya da mevcut rejime karşı muhalefetlerini oldukça örtük yürütmüşlerdir. Zimni muhalefetin en çarpıcı örneği Demokrat Parti'nin devamı olan, bir geleneğin temsilcisi olduğu iddiasındaki Adalet Partisi'nin kurulu düzen olan dirsek teması ya da muhalefetinin sınırlılığıdır. Merkez sağ siyasetin mahdut muhalefetine karşı cari rejimin ürettiği Batılılaşma ideolojisine karşı doğrudan cephe alan; ilişkili olduğu merkez sağdan kendisini özerkleştirme çabasında olan en önemli siyasi deneyim ise Milli Görüş hareketidir. Adalet Partisi ve lideri Süleyman Demirel ile yaşanan kişisel iktidar mücadelesi Milli Görüş hareketinin lideri Necmettin Erbakan'ı politik alana taşımış; müstakil ve muhalif damarı yüksek siyasi bir hattın Türk politikasında inşasını başlamıştır.

Çalışmamızda, öncelikle Türk siyasetinin merkezi bir figürü olarak Erbakan'ın parti içinden ve dışından nasıl algılandığı incelenecektir. Daha sonra şahsi, ilmi kariyeri ele alınıp Erbakan'ı siyasi alana dâhil eden politik mücadelesi tetkik edilecektir. Erbakan'ın 1969 yılında bağımsız olarak siyasete atılacağı ilk deneyiminden Saadet Partisi Genel Başkanlığına kadar olan tecrübesi kariyer bölümünde çözümlenecek; Erbakan'ın politik üslubu başlıklı bölümde ise kopma iddiasındaki sağ siyaset ile olan ilişkisi, teknokratik üslubu, “hoca”lığın farklı yüzleri ve “iktidar” kavramının merkeziliği konu edilecektir. İdeoloji bölümünde İslamcı bir lider olarak Batılılaşma olgusuna, Dünya siyasetine ve ekonomiye bakışı ele alınmasına müteakip nihai olarak Erbakan'ın Türk siyasetine olan katkısı değerlendirilecektir.

1. TÜRK SİYASETİNDE ERBAKAN ALGISI

Liderlik, başta siyasal partiler olmak üzere tüm örgütlerde ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Liderin otoritesi, sınırları, partiye ne düzeyde hâkim olduğu siyasal partiler literatüründe ayrıntısıyla tartışılmıştır.¹ Liderin parti üzerindeki konumu, şahsi gücü, karizması ve partinin yapısı kadar ülkenin sahip olduğu siyasi teamüller ile yakından ilişkilidir. Türk siyasetinde, liderlerin partiler üzerindeki hegemonyası, çok partili hayatın yeniden tesis edilmesinden bugüne kadar yükselen bir ivme ile devam etmiş buna karşın parti içi demokrasi ise aynı oranda gerilemiştir.²

Liderlik otoritesi siyasal düzlemde din, ideoloji ve karizma olmak üzere farklı unsurlar üzerinden şekillenmiştir. Milli Görüş hareketi de liderinin sadece politik bir önder olmaktan öte öncelikle dini bir kimliğin, cemaatin taşıyıcısı olmasıyla ön plana çıkmış siyasal bir gelenek olarak Türk siyasetinde ayrıcalıklı yer edinmiştir. Milli Görüş lideri Necmettin Erbakan'ın hayatı ve politik kimliği, İslamcı siyasetin gelişimiyle paralellik izlemiş,³ çoğu zaman hareketin kendisiyle özdeşleşerek Milli Görüş için "Erbakan hareketi", mensupları da "Erbakancı" olarak tanımlanmıştır.⁴ Bu tanımlama, Erbakan'ın kişiliğinin, siyasal hareketi aşan, aşkın, karizmatik ve merkezi bir öneme sahip olduğuna işaret etmektedir. Hareketin seyri Erbakan'ın politik kaderi ile büyük oranda benzerlik göstermiş; siyasal gelişmeler Erbakan'ın açık ya da örtük aktivizmi üzerinden biçimlenmiştir. Milli Görüş hareketinin başarısı ve başarısızlığı da Erbakan'ın artı ve eksi hanelerine yazılmıştır.

Necmettin Erbakan hakkında Batı dünyasında İslamcı politikacı, Müslüman coğrafyasında ise Müslüman bir lider şeklinde bahsedilirken Türkiye'de "hoca" unvanı yaygınlık kazandı.⁵ Erbakan'ın "hoca" olarak anılmasının üç temel dayanağı bulunmaktadır. Öncelikli olarak Erbakan, İslami bir kimliğe sahiptir ve bu aidiyetini bireysel ve kamusal olarak sürdürme gayretinde olmuştur. Erbakan, şahsi anlamda, kayda değer bir İslami eğitim almış, yaşamında da bu inanışları kendi ve yakın çevresi çekinmeksizin sürdürmüştür.⁶ Türk siyasetinde bir çok politik kişilik, özellikle merkez sağ siyasetçiler, şahsi anlamda dini bir inanışa sahip olmakla beraber, siyasal mücadelenin esas konusu ve partinin kalkış noktası olarak dini inanışları yapmaktan özenle kaçınmışlardır. Erbakan ise İslam'ı şahsi olarak referans almasının yanında siyasetinin özüne yedirerek Türk siyasetindeki en önemli İslamcı lider konumuna oturmuştur.⁷ Erbakan'ın hoca olarak anılmasının ikinci nedeni ise sahip olduğu akademik kariyerdir. Erbakan, mezun olduğu İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesi'ne asistan olarak girmiş (1948-1951), doktorasını ise Almanya'da Aachen Teknik Üniversitesinde bitirmiştir. 1954 Yılında, 27 yaşında

1 Mehmet Kabasakal, "Türkiye'de Siyasal Partiler", Der. Mehmet Kabasakal, Türkiye'de Siyasal Yaşam, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016): 238.

2 Kabasakal, 239.

3 Elizabet Özdalga, İslamcılığın Türkiye Seyri, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 103.

4 Ruşen Çakır, "Milli Görüş Hareketi", Ed. Yasin Aktay, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004): 768.

5 Baki Can, "Söylemleriyle Erbakan", Anadolu Gençlik Dergisi, Necmettin Erbakan Özel Sayısı (2015): 222.

6 Erbakan'ın Tasavvuf ile tanışması, Gümüşhanevi Dergahı ve İskenderpaşa Cemaati ile olan ilişkisi ve dini karakteri için bkz. Ekrem Şama, Allah Dostu Erbakan, (b.y.: Ege Basım Yayın, 2015).

7 Necmettin Erbakan, Davam, (Ankara: Milli Gazete Ankara Kitap Kulübü, 2013), 148.

doçent olan Erbakan, 1965 yılından profesör unvanını aldı.⁸ Dolayısıyla, üniversitede yapmış olduğu kariyer, göstermiş olduğu kayda değer başarı Erbakan'a ikinci hoca unvanını vermekteydi. Hepsinde öte, Erbakan'ın siyasal hayat içerisinde inşa ettiği hareket, kazandığı başarılar, kazandırdığı siyasal söylem ve yetiştirdiği kişiler onu politikanın da hocası yapmış; hareket üzerinde sorgulanması güç bir konuma erişmiştir. Erbakan'ın hocalığını milletvekili Fethullah Erbaş Kürtlerin gözünden tasvir etmektedir:⁹

Erbakan denince akla şu gelir: Erbakan Kürtleri en çok düşünen lider... Erbakan hiçbir zaman Kürt-Türk diye bir ayırım yapmamıştır. Güneydoğu halkı Erbakan'ı "dindar, çalışkan ve haram yemeyen" biri olarak görür. Erbakan'ın profesör olmasının da büyük bir etkisi vardır. Bu etiketi çok iyi kullanmıştı. Doğuda İslam Erbakan'ın ismi geçince bir İslam lideri gibi görülür. FP'nin başında Erbakan'ın olmayışı partiye en az yüzde beş oy kaybettirdi.

Erbakan'nın akademisyenliği, dindarlığı ve politikacılığında mülhem hocalık unvanına karşı Milli Görüş liderine dışarıdan bakış oldukça pejoratif bir nitelik taşımaktadır. Gazeteci Nicole Pope ve Huge Pope Türk siyasal hayatı hakkında yazdıkları eserde Erbakan'ı dar görüşlülükle itham etmektedir:¹⁰

Necmettin Erbakan, Türkiye'nin en dar görüşlü politikacısıdır. 1960'lardaki siyasi karmaşa sırasında İslamcı bir parti kurmuş ve 1990'larda Türkiye'nin Türkiye'nin en büyük ve en disiplinli partisini yönetmiştir. Yuvarlak yüzü, tombul yanakları ve İtalyan kravatlarıyla Erbakan, bir kökten dinciden çok zengin bir tüccara benzemektedir. Yine de bazı Türklere göre Erbakan'ın haince fikirleri vardır: Erbakan, Atatürk'ün kurduğu laik modern cumhuriyetin temellerini yakmak istemektedir.

Pope, Erbakan'ın, kendine has mizah üslubuna ve hoşgörü sahibi söylemine karşın gerçekte otoriteren bir kişilik olduğu iddiasındadır:¹¹

Karizmatik Erbakan'ın kendine has mizah anlayışı vardı; konuşmalarında bu anlayış ortaya çıkıyordu. Partinin tüm kontrolü ondaydı. Çok zengindi. Dindar, kanaatkar, din hassasiyeti olan bir insana benzemiyordu. Partisinin daha genç olanlarından farklı olarak Erbakan muhafazakar sağcıdır... Partinin demokratik ve hoşgörü sahibi olduğunu söylemesine rağmen Erbakan despot bir liderdir.

Erbakan'ın kişiliğine ve başını çektiği siyasal harekete karşı Batılı kamuoyunda negatif bir söylem oluşturulmuş; mevcut düzeni yıkmak için açıktan taarruz eden bir kişi olduğu iddia edilmiştir. Benzer söylemler Türkiye'de Kemalist düşüncenin popülist yazarları tarafından da dile getirilmektedir. Emin Çölaşan, Erbakan ve Refah Partisi'nin kamuoyunda çizmiş olduğu adil düzen ve hak kavramını merkeze alarak, gerçekliğin aksi yönde olduğu iddia etmektedir:¹²

8 Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Biyografisi, Anadolu Gençlik Dergisi, Necmettin Erbakan Özel Sayısı (2015): 438-440.

9 Fehmi Çalmuk, Erbakan'ın Kürtleri, (İstanbul: Metis Yayınları, 2001), 204.

10 Nicole Pope, Huge Pope, Çıplak Türkiye, çev. Deniz Öktem (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2000), 299.

11 Pope, Pope, 302.

12 Emin Çölaşan, Ah Refah Vah Refah, (Ankara: Ümit Yayıncılık, 1998), 50-52.

Çok açık söyleyeyim, Refahın dürüstlüğüne asla inanmıyorum. Aralarından elbette dürüst, namuslu, haram yemeyen insanlar var. Ama bunlar, genellikle yasa ve kural tanımayan bir topluluk. İşte, Erbakan'ın son olayı... Mal bildirim Yasası'nın açık hükmüne karşı, bildirimini yıllarca yapmamış... Şimdi biraz palazlandılar, güçlendiler ya dünyanın kendilerine ait olduğunu sanıyorlar... Ama bu işin böyle gitmesinin mümkün olmadığını bilmiyorlar...Allah korusun, günün birinde iktidar olup devlet mekanizmasını ele geçirirlerse, gerisini siz düşünün!

Yukarıda görüldüğü üzere, Erbakan ve şahsıyla özdeşleşen siyasal hareket hakkında içeriden ve dışarıdan olmak üzere taban tabana zıt iki farklı resim çizilmektedir. Bir tarafta, hoca kimliği etrafında oluşan bilge, dindar, hoşgörülü, adil ve başarılı bir resim diğer yanda, sinsî hesapları olan, güven duyulmayan ve söylemlerinin aksine gerçeklikten kopuk ve halkı kolaylıkla kandırabilen bir politik "cam-baz". Erbakan ve hareketinin, dini saiklerle yola çıkmasına karşın, iktidar arayışı içerisinde olan politik bir hareket olduğu gerçekliğinin göz ardı edilmesi, siyasal analizleri ve tasvirleri derin farklılıklara itmektedir. Bu iki kutuplu tasvirin gerçekliğe oturtulması için Erbakan'ın kariyeri, kişiliği, söylemi ve siyasal alana katkısı iktidar kavramı bağlamında analiz edilmesi gerekmektedir.

2. ERBAKAN'IN KARIYERİ

Necmettin Erbakan, Cumhuriyet'in kuruluşundan üç yıl sonra 29 Ekim 1926 tarihinde Sinop'ta doğdu.¹³ Babası Adana'nın Kozan ve Saimbeyli bölgesinde ikamet eden Kozanoğulları'ndandır. Dedesi Kozanoğlu Hüseyin Bey, II. Abdülhamit'e yakın bilinen bir kişidir. Anne tarafı ise Sinoplu Kale Kumandanı Binbaşı Halil Bey'in torunudur.¹⁴ Erbakan'ın babası, Mehmet Sabri Bey, hukuk tahsili yapmış ve Erzurum İstinaf Mahkemesinde göreve başlamıştır. Erzurum'un Ruslar tarafından işgali üzerine Sinop'a göç eden Mehmet bey eşini bu göç sırasında kaybetmiş ve daha sonra Sinop'ta Kamer Hanımla evlenmiştir.¹⁵

Erbakan, Kayseri'de başladığı ilkökul eğitimini babasının tayini sebebiyle Trabzon'da tamamladı. Orta eğitimine ise İstanbul Erkek Lisesi'nde başlayan Erbakan, 1943 yılında birincilikle okulundan mezun oldu. Okulda başarısı ile ön plana çıkan Erbakan, öğrenci arkadaşları arasında "başbakan" olarak çağrılmaktaydı. Erbakan, kendisini bu lakap ile çağrılmasından memnun olduğunu dile getirmiştir.¹⁶ İmtihansız üniversiteye giriş yerine sınavı kazanarak ikinci sınıftan İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesi'nde eğitime başlamıştır. İlk okula bir yıl erken kayıt olması ve üniversiteye ikinci sınıftan dahil olmasıyla kendisinden üst sınıfta olan Süleyman Demirel ile aynı sınıfta eğitim gördü. Erbakan, mezun olduğu İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesi Motorlar Kürsüsü'ne asistan olarak girmiş ve üç bu görevini sürdürmüştür.¹⁷ 1951 yılında Almanya'da Aachen Technische

13 Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Biyografisi, a.g.e., 437.

14 Işıl Tuna, Necmettin Erbakan'ın Hayatının Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi, (Yüksek lisans tezi, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 4.

15 Tuna, 4.

16 Fehmi Çalmuk, Selamün Aleyküm Komutanım, (Ankara: Kim Yayınları, 2000), 10.

17 Ahmet Akgül, Dünya'nın Değişimi ve Erbakan Devrimi, (Konya: Milli Çözüm Yayınları, 2007), 64-65.

Hoschshüle’de doktora eğitimini tamamladıktan sonra¹⁸ ülkesine dönen Erbakan, Alman ordusu için teknolojik çalışmaları yapan DVL merkezinde yaptığı çalışmalar ile yurt dışında tanınmaya başlamıştır. 1954 Yılında, 27 yaşında Türkiye’nin en genç doçenti olan Erbakan, 1954 yılında askerlik vazifesini İstanbul’da yaptıktan sonra üniversitedeki görevine dönmüş ve 1962 yılında profesör unvanını almıştır.¹⁹

Erbakan, Türkiye’nin ilk motor fabrikasını, büyük bölümü ticaret ile işgital eden 200 ortak ile birlikte 1956 yılından kurdu. *Sanayi ve Türk Ticaret Anonim Şirketi*, ismini Mehmet Zahit Kotku ile yapılan istişare neticesinde almıştır.²⁰ Erbakan, Gümüş Motor’u kurduktan sonra Türkiye’nin ilk yerli otomobili olan Devrim’in üretimine ön ayak oldu ve konuyla ilgili tüm engellemelere karşın Milli Birlik Komitesi lideri Cemal Gürsel’i ikna etmeyi başardı.²¹

Akademik kariyeri ve sanayileşme konusunda göstermiş olduğu başarı Erbakan’ın çalışma hayatını, önce bürokrasiye oradan da siyasete yönlendirmiştir. Önce Odalar Birliği Sanayi Dairesi Başkanlığı görevini atanmış olan Erbakan, 1967’de Odalar Birliği Genel Sekreterliği’nin üstlenecektir.²² Necmettin Erbakan, Odalar Birliği’nde çalıştığı esnada, aynı kurumda görev yapan Nermin Hanım ile evlendi.²³

Necmettin Erbakan’ı siyasal dahil edecek olan olay, Türkiye Odalar Birliği’nde başkanlık için verdiği mücadeledir. Başkanlık yarışını Sırrı Enver Batur’a karşı kazanan Erbakan’ın kamu kudreti marifetiyle görevinde el çektirilmesi, siyasal alana olan iştihakını arttırmıştır.²⁴ Erbakan, siyasal erk tarafından görevinden uzaklaştırılması neticesinde ilk olarak Adalet Partisi’nde (AP) siyaset arayışına girmiştir. Erbakan’ın Odalar Birliğinde yükselen Anadolu sermayesi üzerinde kurduğu nüfuz, Demirel hükümetine karşı yürüttüğü eleştirel söylem ve sahip olduğu lider potansiyeli, Erbakan’ın AP lideri tarafından veto edilmesine neden olacaktır. Bunun üzerine 1969 yılında Konya’dan bağımsız milletvekili olan Erbakan, 1970 yılında Milli Görüş hareketinin ilk siyasal partisi olan Milli Nizam Partisini (MNP) kurmuştur.²⁵ 12 Mart askeri muhtırası neticesinde MNP’nin kapatılması üzerine Genel Başkan Necmettin Erbakan, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek İsviçre’ye gitti. Erbakan, Milli Selamet Partisi (MSP) kuruluşu amacıyla ülkeye dönerek teşkilatlanmaya destek verdi ve 1973 seçimleri sonrasında genel başkanlık koltuğunu Süleyman Arif Emre’den devraldı. Erbakan, parti içerisinde yapılan tüm eleştirilere karşın Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile yapılan görüşmeler neticesinde koalisyonun kurul-

18 Metin Heper, *Türkiye Sözlüğü*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006), 237.

19 Prof. Dr. Necmettin Erbakan’ın Biyografisi, a.g.e., 440.

20 Sedat Özgür, *Necmettin Erbakan ve Gümüş Motor*, (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2014), 60.

21 Çalmuk, *Selamûn Aleyküm Komutanım*, 13.

22 Kenan Akin, *Milli Nizam’dan 28 Şubat’a Olay Adam Erbakan*, (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2000), 16.

23 Nermin Erbakan, 1943 yılında Balıkesirli dünyaya geldi. Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi’nden mezun olduktan sonra Türkiye Odalar Birliği’nde uzman olarak görev yaparken tanıştığı Necmettin Erbakan ile 10 Ocak 1967’de evlendi. 1967’de Zeynep, 1974’te Elif, 1979’da Muhammet Fatih adlı çocukları dünyaya geldi. Konula ilgili bkz. Akgül, a.g.e., 67. Nermin Erbakan, 23 Ekim 2005 tarihinde Ankara’da vefat etti. <http://www.hurriyet.com.tr/erbakanin-esi-ve-fat-etti-3425713> (Erişim: 26.12.2016).

24 Özdalga, a.g.e., 105.

25 Mustafa Peköz, *İslamcı Cumhuriyete Doğru*, (Kalkedon Yayınları: İstanbul, 2009), 377.

masını sağlayarak Milli Görüş hareketini ilk kez iktidar ile tanıştırdı. 1977 Yılında yapılan milletvekili genel seçimler neticesinde MSP'nin I. ve II. Milliyeti Cephe Hükümetlerinde yer alması ile Erbakan tekrardan Başbakan yardımcılığı koltuğuna oturacaktır.²⁶

1980 Sonrasında tüm siyasi liderler gibi Erbakan da askeri idare tarafından gözetim altından tutuldu. Ecevit ve Demirel'in kısa süre içerisinde serbest bırakılmasına karşın Erbakan 21 MSP milletvekili ile birlikte tutuklandı. Partisini illegal bir cemiyete dönüştürmek ve laikliğe aykırı davranmak iddiasıyla muhakeme edilen Erbakan Temmuz 1981'de serbest kalmasına²⁷ rağmen askeri mahkemede yargılanması 1985 yılına kadar devam etmiştir.²⁸ Bu süre zarfında 1983 yılı itibarıyla Türk siyasetinde partili düzen yeniden tesis edilmiş; Milli Görüş hareketi, Refah Partisi (RP) üzerinden siyasal alana dahil olmasına rağmen lideri Erbakan'dan yoksun bir varoluş mücadelesi vermiştir. 1987 yılında, yasaklı siyasi liderlerin politikaya dönmesi üzerine yapılan halkoylamasında, % 50,16 evet oyu çıkması neticesinde, Erbakan RP liderliğini Ahmet Tekdal'dan devraldı.²⁹

1990 Öncesinde baraj problemi yaşayan RP, 1991 yılında yaptığı sağ koalisyon ile birlikte % 16,8 oy oranına erişmiş, Necmettin Erbakan da Konya Milletvekili olarak mecliste yer almıştır. 1995 Yılına gelindiğinde, RP'nin % 21,4 oy alması ile birlikte Milli Görüş hareketi yirmi yılı aşkındır peşinden koştuğu iktidara bir adım kadar yaklaşmaktaydı. Sistemin RP iktidarını ötelemesine rağmen seçimlerden yaklaşık altı ay sonra Necmettin Erbakan, kişisel kariyerinde ilk ve son kez olmak üzere Başbakanlık koltuğuna oturdu. Başbakanlık deneyimi bir yıldan az sürmüş ve askerin siyasete müdahalesi ile RP Anayasa mahkemesi tarafından kapatılmış; Erbakan hakkında beş yıl süre ile siyaset yasağı getirilmişti.³⁰ Siyasi yasağının 2003 yılı şubat ayında sona ermesi akabinde Erbakan, 11 Mayıs 2003'te Saadet Partisi Genel Başkanlığı'na seçildi. Kayıp Trilyon davasında mahkumiyet kesinleşmesi ile parti üyeliğinden çıkarılması Yargıtay tarafından talep edilmesi üzerine Erbakan, 30 Ocak 2004 tarihinde Saadet Partisi Genel Başkanlığından ve parti üyeliğinden ayrıldı. Ceza kanununda yapılan değişiklik ile cezası, ev hapsine çevrildi. Daha sonra cezası, "sürekli hastalık raporu" doğrultusunda Cumhurbaşkanı Abdullah Gül tarafından 19 Ağustos 2008'de affedildi.³¹ Necmettin Erbakan, 27 Şubat 2011 günü Ankara'da vefat etti.³²

3. ERBAKAN'IN POLİTİK ÜSLUBU

Necmettin Erbakan, kullandığı kelimeler, yaptığı benzetmeler ve eleştiriler ile Türk siyasetinde kendine has bir üslubu olduğunu göstermiştir. Erbakan, kamuoyunda görünür olmak, toplumun ilgi odağı haline gelmek, söylem, eylem ve göze

26 Sina Akşin, Kısa Türkiye Tarihi, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 271.

27 Erbakan Nereye Koşuyor, (İstanbul: Hürğüç Gazetecilik, 1994), 7.

28 Özdalga, a.g.e., 110.

29 Suavi Aydın, Yüksel Taşkın, Türkiye Tarihi-1960'tan Günümüze, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 358.

30 Heper, Türkiye Sözlüğü, 238.

31 http://www.milligazete.com.tr/90_yasinda_ (Erişim: 26.12.2016).

32 <http://www.hurriyet.com.tr/erbakan-hayatini-kaybetti-17136405> (Erişim: 26.12.2016).

hitap etme adına hiçbir çekince gözetmeksizin rakiplerinden bir adım ileride olmayı hedeflemiştir.³³ Bunları yaparken sahip olduğu özgüveni ile partisinin reel gücünü hesaba katmadan ve cari rejimin partisine ve kendisine bakışımı bir kenara koyarak kolaylıkla farklı bir resim ortaya koyabilmiştir. Erbakan'ın siyasal başarısızlıklara, sistemin dışına itilme girişimlerine rağmen, hiçbir şey olmamış gibi yoluna devam etme gayreti öncelikle Türk siyasetine hakim olan, 1950 sonrası İTÜ'den mezun olan teknokratik sağın bir tezahürüdür.³⁴ 1960 sonrası siyasal alana dahil mühendis kökenli siyasetçiler bir çok kez siyaset dışına çıkarılmalarına rağmen sonuç odaklı çalışarak siyasal mücadelelerini sürdürmüşlerdir.

Mühendis kimliğinin, Erbakan'ın şahsında tezahür eden en önemli özelliği siyasi olarak çevresine büyük bir resim çizebilmesidir. Erbakan, gelenek ile gelecek arasında kurduğu köprüler vasıtasıyla, partisine ve mensuplarına büyük hedefler göstererek onları politik hedefler doğrultusunda çalışmaya sevk etmiştir. "Milli Şahlanış", "Büyük Türkiye" gibi söylemlerde, gücün kaynağı öncelikle İslam inancı olurken sahip olunan imparatorluk bakiyesi ile sarmalanmış olan milli söylem dini kaideler ile telif edilmiştir. Siyasi partiyi aya kaldırmak, iktidar olmak ve hedefleri gerçekleştirmek adına hamaset dozu yüksek söylemler, teknik kavramlar, rakamlar ve tablolar görsellik üzerinden basitleştirilerek parti ve toplum mensuplarına anlatılmaktadır.³⁵ Erbakan, 1980 öncesinde özellikle sanayileşme politikaları doğrultusunda, koalisyon hükümetleri içerisinde icra görevini yürüttükleri dönemde, büyük ve göz alıcı projeler üretilmesi vasıtasıyla popülist bir kalkınmacılık yarışına girecektir. Projesi olmayan, kredisi tahsis edilmemiş yatırımlar koalisyon ortakları ile ciddi sıkıntı oluşturmamasının yanında Erbakan'ın istihdama ve üretime tahvil edilmeyen bir çok açılış çekinmeksizin yapıldığı kamuoyunda gözlemlenmiştir.³⁶ Hayal gücünün sınırları Erbakan'da oldukça belirsizdir. Rakamlarda abartılı kullanıldığı gibi mühendis kimliğinin somut, kısa vadeli, ayakları yere basan yönüne karşın, Erbakan, muhayyel ve ileriye dönük söylemler üzerinden hamasi ve parlak bir siyasi aktör olarak kamuoyu önüne çıkmıştır. Örneğin, derin bir ekonomik kriz yaşayan Türkiye'de 27 Aralık 1995 seçimleri sonrasında birinci çıkan Erbakan'a "hükmet kurulduğu takdirde nasıl bir istikrar programı uygulayacağı ve İslam ülkelerinden kaynak tahsis edip etmeyeceği" sorulduğunda, Erbakan "sualin yanlış olduğunu, üretim seferberliği başlatılacağını ve en zengin İslam ülkesi olarak diğer ülkelere yardım edileceğini" ifade etmiştir. Dolayısıyla Erbakan'ın tuttuğu projeksiyon sadece ülke sathı ile sınırlı olmadığı gibi aynı zamanda İslam coğrafyasına uzanan liderlik söylemini de ihtiva etmektedir. Fakat Erbakan'ın liderlik iddiası dünya nezdinde karşılık bulmaktan bir hayli uzaktır. Türkiye'de, tercüme akımı vasıtasıyla, bir çok İslamcı düşünce ve lider bilinip, takip edilmesine karşın dünya ölçeğinde, Türkiyeli olmayan Erbakancı bulunmamaktadır. Bunda Erbakan'ın daha yerli bir siyaset üretmesi, fikri özgünlüğünün bulunmaması, toplumsal hareketler

33 Özdalga, a.g.e., 113.

34 Süleyman Seyfi Ögün, Gündelik Hayatın Kültürel Yansımaları, (İstanbul: Alfa Aktüel Yayınları, 2006), 30.

35 Konuyla ilgili bkz. Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-II, (Ankara: MGV Yayınları, 2014), 5-105.

36 Şerif Mardin, "Görkemli Yapılar-Küçük Yapıları", Milliyet Gazetesi, 3.1.1978, 2.

yerine siyasal liderler ile ilişki kurması ve salt iktidar odaklı olması büyük rol oynamaktadır.³⁷ Erbakan'ın dünya çapındaki İslamcı akımlar ile olan zayıf rabıtaya karşın, İslam Ortak Pazarı, İslam Ülkeleri Birleşmiş Milletleri, İslam Dinarı, İslam Ülkeleri ortak savunma gücü gibi büyük projeleri İslam coğrafyasına sunmaktan geri durmayarak İslam liderliğine aday olmuştur.³⁸

Milli Görüş hareketi, siyasi olarak bir okul kabul edildiği takdirde Erbakan'ın okulun en önemli hocası olduğu söylenebilir. Erbakan, Milli Görüş hareketinin kurucusu, lideri ve manevi babası olması nedeniyle, siyasal mücadele aynı zamanda Erbakan Hareketi olarak da nitelenmiştir. Hareket içerisinde, Erbakan'ı giyimi ve davranışları ile taklit eden; hitabeti ve zihin dünyası ile ona benzeyen bir çok parti mensubu oluşmuştur.³⁹ Erbakan'ın hocalığı din başlığı altında bir çok unvanı da ihtiva etmektedir: başkomutan, aziz insan, mücahit, kahraman, ender ve önder şahsiyet, kutlu komutan.⁴⁰ Liderin parti içerisinde kurmuş olduğu dikey ilişki, sadakat, itaat ve lidere teslimiyet gerektirmekteydi. Bu ilişki, Erbakan'ın sahip olduğu hoca şapkalarının parti mensupları için kolaylıkla tefrik edilecek düzeyde olmadığına işaret etmektedir. Bu bağlamda Mehmet Metiner, Şevket Kazan'ın Erbakan hakkındaki tasvirinde siyasi lidere olan konumlandırmanın parti içerisinde dini bir nitelik taşıdığı iddiasındadır.⁴¹

Şevket Kazan konuştuğunda kendisinden geçiyordu. Erbakan'ın sıradan bir siyasi lider olmadığını, aslında dini bir lider yani halife olduğunu, siyasi parti çalışmasının sadece araç olarak benimsendiğini, Erbakan'a biat etmeyenlerin dini açıdan günahkar olduklarını, RP'ye katılmanın ve destek sunmanın dini bir farz olduğunu anlatıp durdu. Ayet ve hadisler sıralıyordu peş peşe. Aktardığı cihat ayetlerini yorumlarken, parti hareketinin de gerçekte bir cihat hareketi olduğunu ve bu yüzden cihattan yüz çevirenlerin günahkar olacaklarını söylüyordu.

Başta partinin ileri gelenleri olmak üzere Milli Görüş hareketine Erbakan hareketi olarak gören parti mensupları, siyasi varoluşlarını Erbakan'a borçlu olmaları nedeniyle, itaat ve sadakat ilişkisini kusursuz bir şekilde yürütmektedirler.⁴² Sadakat ilişkisinin yansıması olarak, değişen isimlere ve içeriklere rağmen Milli Görüş partilerinde Erbakan'ın sıklıkla tekrarlattığı yemin metni bulunmaktadır. Parti toplantılarında, kapanış olarak bu yemin önce parti lideri Erbakan tarafından söylenildikten sonra partililer tarafından büyük coşku ile tekrarlanmıştır.⁴³

Parti içerisindeki merkezi, otorite sahibi lider figürüne rağmen

37 Ruşen Çakır, Milli Görüş Hareketi, 569.

38 İhsan Dağı, Kimlik Söylem ve Siyaset, Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği, (İstanbul: İmge Yayınları 1998), 78-79.

39 Fehmi Çalmuk, "Necmettin Erbakan", Ed. Yasin Aktay, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004): 553.

40 Ahmet Yıldız, "RP-FP Din Söylemi: Eleştirel Bir Yaklaşım", İslâmiyât Dergisi, s.4 (2001): 80.

41 Mehmet Metiner, Yemyeşil Şeriat Bembeyaz Demokrasi, (İstanbul: Doğan Kitap, 2004), 365.

42 Metiner, 366.

43 Milli Nizam Yemini: Yarabbi Kongremizi Milli Nizam idaresinin bu memlekete gelmesine vesile kıl... Yarabbi Milli Nizamı Milletimizin dünya ahiret saadetine vesile kıl...bkz. Ahmet Akgül, a.g.e., 27. Milli Selamet Yemini: Milletimizin Saadet ve Selameti için Milli Selametini milletimize saadet getirmesi için çalışmaya söz veriyoruz. Yıldız, a.g.m., 180.

Erbakan siyasal iletişim açısından, kulağa hoş gelebilecek bir yumuşaklık ile kamuoyuna hitap etmektedir. Kendi taraftarlarına “sen” şeklinde hitap ederken⁴⁴ siyasal rakipleri ile “beyefendi, bey kardeşim ya da hanım efendi” şeklinde konuştuğu gözlemlenmektedir. Üslubundaki aristokratik hava, Erbakan’ın kişisel bakımına da yansımıştır. Milli Görüş partileri başta olmak üzere, İslamcı harekete mensup kişilerin sakal bırakmasının aksine Erbakan günlük tıraşını olarak kamuoyu önüne çıkmaktaydı. Altı yaşında beden ölçüleri alınarak takım elbise diktirilen birisi olarak da İtalyan tarzı kravat Erbakan ile özdeşleşmiştir.⁴⁵ Erbakan, bir inanış olarak İslam’ı merkeze almakla beraber modern yaşam ile kurduğu rabıta üzerinden Kemalizm’e ve onun popüler taşıyıcılarının bir cevap verme iddiasındadır.

Erbakan’ın en dikkat çekici tarafı günlük kullandığı kelimeleri siyasi literatüre taşıyacak benzetmeler yapması, gerçekliğini ölçmemesi ve bunun kamuya mal etmesiydi. Örneğin, RP’ye biat etmeyen ve emrine girmeyenlerin “patates” dininden olacağını ifade etmesi,⁴⁶ İslamcı bir lider olarak Erbakan’ın Esat Coşan karşısındaki otoritesi bağlamında siyasal dolaşıma soktuğu önemli bir kavramdır. Benzer şekilde, adil düzen yerine IMF güdümünde işleyen bir ekonomik düzenin rekabetçi olamayacağını; bu düzeni savunan partilerin ancak “çorba” düzeni savunduklarını ifade etmesi Erbakan’ın piyasa yanlısı siyasal rakiplerine getirdiği bir eleştiridir. Öte yandan, tarihe mal olmuş padişahların ya da insanlığın ilk atası sayılan “Hz. Adem’in Refahlı olduğu”; yaşasaydı “Atatürk’ün de Refahlı olacağı”⁴⁷ gibi ifadeler tarih ötesi faraziyeler olarak durmaktadır.

Erbakan, parti içerisinde kurucu lider olması sebebiyle, tüm partilerde liderliğini sorgusuz ve ortaksız şekilde yürütmüştür. Erbakan, hukuki sebepler nedeniyle, ilk kurulan Milli Nizam Partisi hariç hiçbir Milli Görüş partisinin kurucu genel başkanı sıfatını kazanamamış fakat siyasal alana dahil olduğu en kısa sürede mevcut genel başkanlığı devralmıştır. Devir-teslim süreçleri ise parti içerisinde sorgusuz gerçekleşmiş; partilerin selef genel başkanları görevlerini emanetçi olduklarının bilinciyle Erbakan’a teslim etmişlerdir. Karizmatik lider olarak Erbakan’a olan saygı, parti içerisinde “Refahçı” olmanın bir gereği olarak kabul edildiğinden, Erbakan’ın aktif siyasette olduğu süreçte parti içi iktidar kavgalarına tanık olunmamıştır.⁴⁸ Lidere duyulan sadakat neticesinde, farklı ekoller⁴⁹ ve potansiyel liderlerden, ve-

44 Çakır, Milli Görüş Hareketi, 569.

45 Çalmuk, Necmettin Erbakan, 565-566.

46 Mustafa Haki Okutucu, İstikamet Şeriat, (İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1996), 70.

47 Kazım Güleçyüz, Din ve Siyaset, (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1996), 9.

48 Nokta Dergisi, 22.5.1994, 17.

49 RP’de, MNP/MSP çizgisinden gelen kurucu figürler “merkez” temsil etmeleri bakımından en sadık ekol olarak lidere alternatif olmaktan çok lideri tahkim eden bir pozisyonu taşımışlardır. Kurucu figürlerin yanında, 1980 öncesi ve sonrasında yüksek öğrenimini tamamlayan, MSP gençlik yapılanmasında ya da ilk kez RP ile siyaseti giren ikinci grup, daha radikal bir siyasal kimliği temsil etmiştir. İkinci grup içerisinde temel düzeyde il teşkilatlarından ya da yerel yönetimlerde görev yapan potansiyel lider adayları olmakla beraber, Erbakan’ın mevcudiyeti bu potansiyeli sönmülemekteydi. Konuyla ilgili bkz. Ruşen Çakır, Ne Şeriat Ne Demokrasi, Refah Partisini Anlamak, (İstanbul: Metis Yayınları, 1994), 53.

liahtlardan bahsedilmekle beraber hiçbir kongrede diğer partilerde görülen lider adayları çıkmamış; muhalefetin sınırı partiye dayanak oluşturan İslami ekollerin ihtilafı ile sınırlı kalmıştır.⁵⁰ Dolayısıyla, Erbakan'ın siyasetteki şahsi tecrübesine koşut olarak partisine ve parti kararlarına olan nüfuzu, yargı eliyle siyasetin dışına itilinceye kadar artarak devam etmiştir.

4. ERBAKAN'IN POLİTİK DÜŞÜNÇESİ

Necmettin Erbakan'ın politik düşüncesinin kökleri, İskenderpaşa Cemaatinin öncüsü Nakşibendi Mehmet Zahit Kotku'nun fikirlerine dayanmaktadır.⁵¹ Sadece Erbakan değil Türk siyasetine dahil olan bir çok İslamcı/muhafazakar aktör, Kotku'nun görünmez üniversitesinde önce Zeyrek'te daha sonra İskenderpaşa'da yetişerek iktidar mücadelesine dahil olmuştur. Said Nursi'nin siyasete ve idareye olan mesafesine aksine⁵² Kotku siyasal alanda varoluş göstermek adına bu mücadelenin içerisinde olmayı teşvik etmiştir.⁵³ Türkiye'de işleyen Batı güdümlü sanayileşme, tüketim toplumu, ekonomide oluşan tekeller Kotku'nun işlediği, mesafe koyduğu ve etrafına öğrettiği esas unsurlardır.⁵⁴ Kotku'nun eğitim, ahlak, ekonomi ve siyasete dair öğretileri çevresinde oluşan sohbet halkaları aracılığıyla genişlemiştir⁵⁵ ve merkez sağ ve Milli Görüş partilerinde kurucu nitelik kazanmıştır. Fakat Erbakan'ın iktidar odaklı siyaseti ve Kotku'nun 1980 yılında vefatı sonrası damadı Prof. Dr. Esat Coşan'ın cemaatin başına geçmesine ile birlikte parti-cemaat ilişkisi gergin bir hal alacaktır. Coşan, kuruluş aşamasında cemaatin ve lideri Kotku'nun açık desteğiyle MNP'nin kurulduğunu ifade ederek siyasal gücün kaynağının kendileri olduğuna gönderme yapmıştır:⁵⁶

Desteklemek hocamızın zamanından beri oldu. Hocamızdan izin istediler, emir buyurdu, istikamet buyurdu, yapın buyurdu, yaptılar... Böylece dergahımızın bir aksiyonu olarak, bir hareket başladı. Gelenlere hocamız destek için eleman verdiler.

Partinin özerkleşmesi ve dini önderin 1980 yılında vefatı, iktidar mücadelesini tetiklemiş; dini ve siyasi alanların bölünmesini hızlandırmıştır. Bu yarılmanın en açık örneği İslam Şurası girişiminde tezahür etmiştir. İslami kesimdeki parçalanmayı önlemek, tarikatlar arası dayanışmayı arttırmak için kurulması planlanan İslam Şurası başta Erbakan olmak üzere Milli Görüş hareketinden ciddi tepki almıştır. Coşan, konuyla ilgili Erbakan'ın "hocalardan şûra kurup da başıma hocalar

50 Özdalga, a.g.e., 118.

51 Hakan Yavuz, *Modernleşen Müslümanlar*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 279. Kotku'nun talebesi olmasının yanında Erbakan, Hüseyin ve Safet Efendiler'den Hadis, Numan Kurtulmuş'tan Akaid, Ömer Nesefti'den Amentü Şerhi, Ali Osman Tatlısu'dan Esmâ-ül Hüsnâ Şerhi ve Celaleyn tefsiri dersleri okumuştur. Bkz. Çalmuk, Necmettin Erbakan, 561.

52 Konuyla ilgili bkz. Metin Karabaşoğlu, *Tehlikeli Denemeler*, (İstanbul: Karakalem Yayınları, 2007), 169-208. Şerif Mardin, "Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı", Ed. Çağdaş Türkiye'de İslam: Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet Yay. Haz. Richard Tapper, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1991): 87.

53 Sabahattin Zaim, *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı-I*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2005), 194.

54 Mardin, *Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı*, 88.

55 Ersin Gürdoğan, *Görünmeyen Üniversite*, (İstanbul: Seha Neşriyat, 1989), 60.

56 *Tempo Dergisi*, 17.6.1990, 14.

belasını mı alayım” dediğini aktarmaktadır.⁵⁷ Bu noktadan sonra Nakşi hareketin desteğini çekmesinden öte açık bir muhalefet bayrağını açtığı gözlemlenmektedir. Coşan, Erbakan’a tepkisini, “biat” tartışması üzerinden vermiştir:⁵⁸

Ben Kur’an-ı Kerim’e aykırı bir şey söylüyorsam yapmayın ama başkası da söylüyorsa yapmayın. Hesap sorun. Birçok insan hesap sorulmadığı için şımarıyor, çünkü bazı insanlar değişiyor şımarıyor... 1990 Ocak’ına kadar, bütün kusurlarına rağmen destekledim, adam olursa yine desteklerim. Ama doğru yolda olmazlarsa babam olsa dinlemem. Cihat yapıyoruz diyorlar, ben cihat emriyim diyor... nerde cihat emriliği yaptın, yapmadın. Sadece nutuk attı. Sen nesin bulunmaz Hint kumaşını mısın ki ben sana itimat etmediğim halde seni destekleyeyim?

Milli görüş düşüncesi Türkiye’de İslamcı siyaset içerisinde değerlendirilmesinin yanında hareketin Türk sağının diğer tonları ile olan teşriki mesaisinde Erbakan’ın muhafazakar ve milliyetçi söylemi belirleyici olmuştur. Örneğin, Sadun Tanju’nun Cumhuriyet Gazetesinde, 25-30 Eylül 1969 tarihleri arasında Erbakan ile yaptığı mülakat *sağ yarışında bir yeni adam* başlığı ile verilmekteydi.⁵⁹ Erbakan, sonu Komünizm olan solculuğa ve kozmopolit masonluğa karşı üçüncü yolculuk teklif ederek kendisini AP çizgisinden ayırmak istese de Milli Görüşü sağcılık haricinde konumlandırarak bir yer bulmakta oldukça zorlanmıştır. Parti tabanı -özellikle genç kesim- için İslamcı tonlar daha belirgin olmakla beraber Erbakan ve parti ileri gelenleri kendilerini konumlandırması kesin olmayacak kadar muğlak bir zemine oturmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla, Milli Görüş hareketinin “milliliği” sadece İslamcı söylemin gizlendiği, ikircikli bir ifade olmayıp, dini ve milli kodların kültür kavramı zarfında muhafaza edildiği geleneksel, mukaddes ve yerli bir anahtardır.

Erbakan’ın politik düşüncesinin özü Batılılaşmaya karşı konularak taklitçiliğinin sebep olduğu milli ve manevi tahribatın ortadan kaldırılmasıdır. Erbakan, tepeden inmece Kemalist modernleşme projesinin tahakkümüne karşı manevi değerlerin merkeze alınması yoluyla Müslüman toplumlarında gelişebileceği düşüncesini savunmaktaydı. Milli Görüş lideri, 1980 öncesinde sanayileşme ve kalkınma söyleminin hakim olduğu devlet merkezli bir ekonomi, sonrasında ise piyasanın rekabet içerisinde işlemesi üzerinden gelişen bir iktidar arayışını hedeflemiştir.⁶⁰ Erbakan’a göre, dini, tarihi, iktisadi ve kültürel unsurların müşterekliğinden meydana gelen milli şuurun bir başka ifade ile ortak bilincin, iki yüz yıldır dış güçler tarafından yok edilmesi ve kendisine yabancı kılınması maddi ve manevi varlığı zayıf düşürmüştür.⁶¹ Batılılaşmaya karşı koyulması ve iki yüzyıldır süren değer kaybının durdurulması Erbakan’ın siyasi varoluşunun esasını teşkil etmektedir. Erbakan için, yaşanan tahribatın dışarıdaki kaynağı, kültür emperyalizmi ile menfi propaganda yapmış olan Siyonizm’dir. Kültür emperyalizmi her türlü kitle iletişim aracılığıyla açıktan milli şuuru yıkmakla beraber kapitalizmi yaygınlaştıran, faiz ve dolar basımı üzerinden zenginlik devşiren, bankaları ele geçiren ve tabi kaynakla-

57 Tempo Dergisi, 16.

58 Tempo Dergisi, 17.

59 Sadun Tanju, “Sağ Yarışında Yeni Bir Adam”, Cumhuriyet Gazetesi, 25-30. 9. 1969, 5

60 Haldun Gülalp, *Kimlikler Siyaseti*, (İstanbul:Metis Yayınları, 2003), 35-36.

61 Erbakan, *Davam*, 167.

rın sömürülmesine esas sebep olan Batılı devletler değil dünya ekonomisini işleten, Erbakan tarafından Gizli Dünya Devleti olarak ifade edilen Siyonizm'dir.⁶² Batılılaşma sorunsalı, Erbakan'ın dış politikaya bakışında da esas belirleyici olmuştur. Partiler üstü ve devamlılık ilkesi etrafında işleyen dış politika, Batılılaşma olgusu yörüngesinde işlemesi sebebiyle, Doğu ve Batı arasında onarılması güç bir düalizmi doğurmuştur. Tanzimat Dönemi ile başlayıp, cumhuriyet modernleşmesi ile başlayan Batılılaşma, Avrupa Birliği'ne girme noktasında Türkiye için "çileli" bir ilişkiyi tetiklemiştir. Müslüman coğrafyalardaki zulme karşı Batı'nın insan hakları konusunda Türkiye'ye getirmiş olduğu eleştirel tutum, Erbakan'ın siyasal söyleminde, Batı'yı Hıristiyan Birliği olarak tanımlamaya itmiştir. Karar mekanizmasında yer alınmayan ve alınan kararların tatbik edilmek zorunda kalındığı bir yapıya girmeye taraftar olmadığı Erbakan tarafından ısrarla savunulmaktaydı. Dış politikanın, ekonomiye bakan yüzü olan Gümrük Birliği de dönemin koşulları açısından Türkiye aleyhine işlemesi sebebiyle Erbakan'a göre, Batı dünyasının Müslümanları yok sayma, ortadan kaldırma ve sömürmenin aracı olarak kullanılmıştır.⁶³ Erbakan, siyasal hayatının son kısımlarında, Batı'nın müstemleke mantığından uzaklaştığını, birlikte yaşama iradesini gösterdiğini ifade ederek Hıristiyan kulübünden çok kültürlü topluluğa geçişi gerekçe göstererek eşit bir düzlemde Batı ile diyaloga girebileceğini ifade etmiştir.⁶⁴

İslamcı siyasetin, siyasal partiler düzleminde en yaygın geleneği Milli Görüş hareketi olmakla beraber, bu hareket içerisinde siyasal varoluşu sürdüren siyasal partiler, köktenci bir hareket olmaktan öte, kültür ve gelenek bağlamında İslam'ın tarihsel biçiminden istifade etmişlerdir.⁶⁵ Erbakan'ın siyasal ideolojisi, radikal modernleşme hareketine karşı olması nedeniyle, cari rejim tarafından köktenci olarak atfedilmesinin yanında laiklik karşıtı olarak tanımlanmış ve bu gerekçeyle mensubu olduğu partiler kapatılmaya maruz bırakılmıştır. Erbakan'ın laiklik anlayışı, Milli Görüş partilerine hakim olan temel söylemi ihtiva etmektedir. Laiklik temel düzeyde, vatandaşların, din, vicdan ve ibadet hürriyetini kapsamaktadır. Laikliğin din düşmanlığı olmadığı gibi, inanca ait her türlü müdahaleyi de önleyeceği parti programında ifade edilmiştir.⁶⁶ Laikliğin, Erbakan nezdinde, eleştiri bağlamında öne çıkan ilk özelliği tarihsel tecrübenin yapısal farklılığına dayalı adaptasyoncu olması diğeri ise tepeden inme siyasetin otoriteryen uygulamalarıdır.⁶⁷ Erbakan, adaptasyoncu uygulamanın biçimsel eleştirisini, kavramın kökeni ve anayasada ifade edilmiş biçimi üzere yapmaktadır: "laiklik yabancı bir kelimedir. Anayasal bir çelişki var. Biz bu kelimenin Türkçesinin yapılmasını yıllardır istiyoruz."⁶⁸ Kavramın uygulaması hususunda ise gerçekliğin çarpıtıldığını ve tatbikatın evrensel

62 Necmettin Erbakan, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-II, (Ankara,:MGV Yayınları, 2014), 222.

63 Necmettin Erbakan, Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-IV, (Ankara, MGV Yayınları, 2014), 303.

64 Erbakan, 304.

65 İhsan Dağı, Ortadoğu'da İslam ve Siyaset, (İstanbul: Boyut Yayınları, 1998), 193.

66 Refah Partisi Parti Programı, (Ankara: Elif Matbaacılık, 1985), 37.

67 Banu, Eligür, The Mobilization of Political Islam In Turkey, (USA: Cambridge University Press, 2010), 146.

68 Milliyet Gazetesi, 12.3.1997, 18.

laiklik uygulamalarının tersi istikamette gittiğini ifade eden Erbakan “gerici” söylemini tersine işleterek resmi ideoloji eleştirisi üretmektedir:⁶⁹

Laikliğe aykırı davranışları laiklik diye lanse eden zihniyetler iflas etmiştir. Bu zihniyetler Halk Partisi'nin zihniyetleridir. Batı ülkelerinde uygulanan laiklik neyse onu tatbik edeceğiz ve ülkede kargaşa çıkarmayacağız. Gerçek demokrasiye saygı göstereceğiz. Laiklik adına din düşmanlığı yapılmayacaktır. Millet inancı ile başörtüsü ile uğraşmak yanlış ve gerici bir tutumdur.

Erbakan, Türkiye'nin geçirmiş olduğu Batılılaşma olgusuna karşı beslediği olumsuz rezerve rağmen, insan hakları ve laiklik hususunda Batılı normların temel düzeyde işletilmesini önermekten çekinmemiştir:⁷⁰

İnsan hak ve hürriyetleri bakımından konmuş bir takım tehditleri biz uygun bulmuyoruz. Batı ülkelerinde hürriyetlerin sınırı ne ise, bizde de en az bunlar olmalıdır... Batıda bilinen insan haklarının bazı kurumlara tanınmamış olması bizim görüşlerimize terstir... Batı ülkelerinde mevcut olan haklar, bu anayasa içinde mevcut değildir. Anayasanın yukarıdan aşağıya temel hak ve hürriyetler açısından değiştirilmesinde fayda görüyoruz. Batı ülkelerinde hangi haklar varsa, bizde de olmalıdır diyoruz.

Erbakan, merkezinde Batılılaşma olgusu yatan sistem karşısında cepheden bir muhalefet beslemekle beraber, Türk siyasetinin ithal ettiği kavramların adaptasyon neticesinden yapıbozuma uğraması ve doğrudan baskıcı birer siyasi enstrümana dönmeleri neticesinde, laiklik ve insan hakları örneğinde görüldüğü üzere, siyasi hakların Batıdaki tatbikatların aynıyla Türkiye’de uygulanması fikri ileri sürülerek bir tarafta sistem karşısında meşruiyet kazanmaya diğer tarafta sistemi kendi söylemleriyle vurmaya hedeflemiştir.

5. ERBAKAN’IN TÜRK SİYASETİNE KATKISI

Dindar bir siyasal bir aktör olarak Necmettin Erbakan, modern Türk siyasetinin çehresinin sentezlenmesi noktasında önemli bir isim olarak siyasal tarih içerisinde yerini almıştır. Milli Görüş hareketi örneğinde gelenek ve modernlik arasında kurulmaya çalışılan telif, şahsi bir girişimi aşan bir mahiyette olduğu gibi cemaat perspektifinden siyasal alana oradan da devlet katına kadar ilerleyerek, din-siyaset ilişkisi bağlamında önemli bir olguyu siyaset bilimine katmıştır.

Cumhuriyet rejiminin tesis edilmesi sonrasında, 1925 yılı itibarıyla devrim kanunları istikametinde tekke ve zaviyelerin kapatılmasına rağmen İslami hareket öz ve daha derinden devam etti. Kapatılanlar, tarikatların kurumsal yapıları ile sınırlı olmakla beraber 1930 yılında yaşanan Menemen hadisesi, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde, aydınlanma ile irticanın çarpışması olarak resmedilmiş; başta en önemli Nakşibendi şeyhi Esad Efendi ve oğlunun ölümü ile sonuçlanmıştır.⁷¹ Bu olay sonrasında Nakşibendi tarikatı, cumhuriyetin rejiminin tüm baskılarına rağmen sayısız kola bölünmüş ve halifeleri vasıtasıyla yayılarak kurumsal olmayan fakat dip

69 Milliyet Gazetesi, 19.2.1997, 17.

70 Haftaya Bakış Dergisi, 28.12.1986, 12.

71 Hamid Algar, Nakşibendilik, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2007), 261.

dalga olarak yayılan dini bir ağı tesis etmiştir. Bu yapı içerisinde yetişmiş en önemli isimlerden birisi Erbakan ve Milli Görüş hareketinin lideri Nakşi Şeyhi Mehmet Zahid Kotku'dur.⁷²

Nakşibendi tarikatı geleneğinde esas olarak iktidara karşı mesafeli durulması öğretisine sahip olunmakla beraber, Ubeydullah Ahrar döneminde "iktidarın zulmünden korunmak amacıyla iktidarlara yakın olma" teviliyle siyasal alana yaklaşan bir perspektif gelişecektir. Nakşibendiliğin, Osmanlı topraklarındaki tecrübesi ise iktidar ve bürokrasi ile çok daha yakın ilişkileri ihtiva etmektedir.⁷³ 1952 yılında, Hasip Efendi ve Abdulaziz Bekine sonrası dergahın başına geçen Kotku'nun, bürokrasi, akademi ve öğrenci çevrelerinden birçok ismi dergaha katmasıyla, iktidar kavramına karşı duyulan şüpheye rağmen politik ilişkilerine giden yol açılmaya başlamıştır. Böylece, zulmünden korunmak amacıyla iktidarlara yakın olunmaya çalışılan iktidara bizatihi ve doğrudan talip olunacaktır. Fakat, Erbakan'ın ifrat derecede merkeze aldığı iktidar kavramı, Kotku'nun toplum ve kültür eksenli düşünsel tasavvurundan bir hayli uzaktır. İktidar kavramı bağlamında Kotku ve Erbakan arasında baş gösteren çatışma, 12 Eylül askeri darbesi ile MSP'nin kapatılması ve 1980 yılında Kotku'nun vefatı neticesinde yatışmasına karşın dergahın başına geçen Coşan'a gösterilen cepheden muhalefet, Erbakan'a cemaat ilişkilerini aşan özerk bir alan vermiştir.⁷⁴ Böylece, Erbakan bir tarafta Nakşibendi geleneği siyasete taşımakla beraber onu da aşan bir siyasetçi olarak Türk İslamcı hareketinde önemli bir konum kazanacaktır.

Cumhuriyetin kuruluşu sonrasında toplumsal temsili hayata geçirebilen en önemli ve istikrarlı deneyim DP iktidarı olmuştur. İktidar değişimi olaysız bir şekilde gerçekleşmekle beraber, 1960 yılından 1980 kadar yaşanan üç askeri müdahale sistemin asıl sahibi olan "güçlü devletin" farklı meşruiyet kanallarını kolaylıkla sistem dışına atacak güce sahip olduğunu göstermiştir.⁷⁵ Erbakan ise modern ve güçlü devletin, seküler elit ve söylemlerine karşı benzer argümanlar kullanarak "karşı elitler" inşasına katkı verme çabasına girişmiştir. İslamcı siyasetin mühendis kimliği, kadın unsuru ve entelektüelleri siyasal alana sokması ile birlikte geleneksel kodlar yerine modern bir söylem geliştirilerek kamusallaşma süreci hızlanmıştır. Laik eğitim kurumlarında eğitim alan kişiler mesleklerinin gereği sadece sosyal bir statü kazanmakla kalmayarak siyasal alana dahil olmaları ile birlikte sahip oldukları ikili bilgiyi iktidar alanına tahvil etmişlerdir.⁷⁶ Bu dönüşümün en önemli taşıyıcısı Milli Görüş hareketi ve Necmettin Erbakan'ın liderliğindeki siyasal partiler olmuştur.

1970 yılı itibariyle tüzel bir kimlik kazanmasına rağmen Türk sağının milliyetçi ve muhafazakar tonlarından kendisini ayırmada zorluklar yaşayan Milli Görüş hareketi, özellikle 12 Eylül sonrası ana akım siyasal söylemlere karşısında geliştirmiş olduğu eklektik söylem ile alternatif bir siyaset üreterek Türk demokrasisinin önemli katkıları vermiştir. Eğitimli ve şehirli yeni sınıfların siyasal alana dahil olması, toplumsal olarak üst katmanlara doğru çıkmayı kolaylaştırdığı gibi demokratik

72 Algar, 264.

73 M. Emin Yaşar, "İskenderpaşa Cemaati", Ed. Yasin Aktay, Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004): 340.

74 Yaşar, 331.

75 Metin Heper, Türkiye'nin Siyasal Hayatı, (İstanbul: Doğan Kitap, 2011), 121.

76 Nilüfer Göle, Melez Desenler, İslam ve Modernlik Üzerine, (İstanbul: Metis Yayınları, 2002), 107.

çoğulculuğa da katkı vermiştir.⁷⁷ RP başta olmak üzere Milli Görüş partilerinin Kemalist elitler tarafından dışlanması, Türk demokrasisinin kılığının ortaya konulması bakımından kayda değer bir turnusol kağıdı vazifesi görmüştür.⁷⁸ Alternatif siyasetin inşası ve sürdürülmesinde hareketin kendisi ile özdeşleşen Erbakan politik mücadelenin taşıyıcısı olmakla beraber, zaman zaman hareketin fren mekanizması olarak muhafazakar bir tutum takınmaktan geri durmamıştır. Bunun en açık örneği 16 Ocak 1998 tarihinde Anayasa Mahkemesinin RP hakkında vermiş olduğu kapatma kararı neticesinde Erbakan'ın tabanına yaptığı sükunet çağrısıdır.⁷⁹

Erbakan'ın muhalefet döneminde cari rejim karşısında göstermiş olduğu cephe-den mücadeleye ve uluslararası sisteme karşı takındığı tavra rağmen Refahyol koalisyonu döneminde Başbakan sıfatıyla takip ettiği siyaset, partinin Adil Düzenin temel ilkelerinden kayda değer oranda uzaklaşmasına neden olacaktır. Çiller hakkında açılan soruşturma komisyonlarının neticesiz bırakılması, Susurluk Kazası üzerinden saçılan hukuk dışı ilişkilerin yeterli düzeyde incelenmemesi, Mercüme davası olarak bilinen Bosna Hersek'e yardım paralarının parti adına bankaya yatırılıp kazanç sağlandığı iddiası, hukuk ve siyaset düzleminde Erbakan ve partisini zor duruma sokmuştur.⁸⁰ Erbakan'ın Batı medyasına verdiği Batı ile Doğu arasında köprü olma söylemi⁸¹ ve Abdullah Gül'ün, dış politikada devamlılığın esas olduğunu belirtmesi, Milli Görüş ideolojisi ile reel siyaset arasındaki makasın açıklığına işaret etmektedir.

Sonuç

Necmettin Erbakan, Milli Görüş hareketinin kurucusu ve ana akım İslamcı partinin lideri olması bakımından Türk siyasetinin en önemli muhalif aktörlerden birisidir. Milli Görüş damarı içinde yetişen, bu gelenek içinde ya da farklı partilerde iktidar mücadelesi veren siyasetçiler ve lider adayları, Erbakan'ın siyasi tezgahından geçerek politik alana dahil oldular. Bu cihetle, Erbakan aynı zamanda tek kişilik siyasi bir okulu temsil etmektedir. Erbakan, sağlığını ve bağlı bulunduğu partinin siyasi gücünü kaybetmesine rağmen politik alanda bulunmayı kendisine bir vazife bilmiş ve sonuna kadar mücadelesini sürdürmüştür. Siyasete, partiye ve ideolojisine yüklediği aşkın anlam, rakamların ve reel politığın ötesinde olması nedeniyle derdini anlatmaktan hiçbir zaman geri durmamıştır.

Erbakan'ın kopuş iddiasındaki merkez sağ hareket ile en temel benzerliği, iktidar kavramına yüklemiş olduğu anlamdır. Merkez sağ partilerde yer tutan popülist söylem, burada aşkın bir idealizme bürünmekle beraber, sandığa yüklenen işlev benzer bir mahiyet arz etmektedir. Erbakan için temel düzeyde, ideallerin gerçekleşmesi için siyaset üretilmeli, iktidar olunmalı, seçim kazanılmalı ve bunun için gerekli faaliyetler icra edilmelidir. Diğer bir anlatımla, bir seçim hareketi olarak "Erbakancılık" Türk siyasetine en önemli deneyimleri ve başarıları katmış; kendisinden sonraki türevi politik deneyimlere de bu özelliği aktarmıştır. Erbakan'ın

77 Yavuz, a.g.e., 291.

78 Güllalp, a.g.e., 93.

79 Milliyet Gazetesi, 17.01.1998, 7.

80 Konuyla ilgili bkz. Kemali Saybaşı, "Refahyol Döneminde Siyasal Yaşam", Yay. Haz. Gencer Özcan, Onbir Aylık Saltanat, (İstanbul: Boyut, 1998): 26-85.

81 Time Dergisi, 15.10.1996, 43.

Türk siyasetine “hediye ettiği” en önemli özellik ise sahip olduğu politik üslubudur. Erbakan, hocalığın ağdalı diline rağmen mensuplarının ve seçmenlerinin seviyesine inerek büyük bir basitlik içerisinde derdini anlatabilmiş ender siyasetçilerdendir.

Erbakan ve hareketinin iktidar merkezliliği en temel düzeyde, fikri bir zaafın doğmasına neden olmuştur. Sahip olunan retorikler ve idealler, fikri zaafı örtmekle beraber, Türk siyasetine bıraktığı menfi tesir, Milli Görüş hareketin ve devamındaki partilerin politik kavramlara, teorilere işlevsel yaklaşımları; fikri bir derinlik üretememiş olmalarıdır.

Sonuç olarak, Erbakan, taşımış olduğu şahsi ve kurumsal zaafı ve karşılaştığı sistematik zorluklara rağmen yönettiği ya da yol açtığı partiler aracılığıyla Türk siyasetinde önemli başarıların kazanılmasında başrol oynamıştır.

Kaynakça

- Akşin, S. (2009). *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akgül, A. (2007). *Dünya'nın Değişimi ve Erbakan Devrimi*. Konya: Milli Çözüm Yayınları.
- Algar, H. (2007). *Nakşibendilik*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Akın, K. (2000). *Milli Nizam'dan 28 Şubat'a Olay Adam Erbakan*. İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Kabasakal, M. (2016). Türkiye'de Siyasal Partiler. Der. Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Yaşam*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 221-252
- Can, B. (2015). *Söylemleriyle Erbakan*. Necmettin Erbakan Özel Sayısı, Anadolu Gençlik Dergisi. 221-226.
- Çakır, R. (1994). *Ne Şeriat Ne Demokrasi, Refah Partisini Anlamak*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çakır, R. (2004). Milli Görüş Hareketi, Ed. Yasin Aktay, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, 544-575.
- Çalmuk, F. (2000). *Selamûn Aleyküm Komutanım*. Ankara: Kim Yayınları.
- Çalmuk, F. (2001). *Erbakan'ın Kürtleri*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çalmuk, F. (2004). Necmettin Erbakan, Ed. Yasin Aktay, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, 550-575.
- Çölaşan, E. (1998). *Ah Refah Vah Refah*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Dağı, İ. (1998). *Kimlik Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği*. Ankara: İmge Yayınları.
- Dağı, İ. (1998). *Ortadoğu'da İslam ve Siyaset*. İstanbul: Boyut Yayınları.
- Eligür, B. (2010). *The Mobilization of Political Islam In Turkey*. USA: Cambridge University Press.
- Erbakan N. (2013). *Davam*. Ankara: Milli Gazete Ankara Kitap Kulübü.
- Erbakan, N. (2014). *Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-II*. Ankara.MGV Yayınları.
- Erbakan, N. (2014). *Prof. Dr. Necmettin Erbakan Külliyyatı-IV*. Ankara. MGV Yayınları.
- Erbakan Nereye Koşuyor. (1994) İstanbul: Hürgüç Gazetecilik.
- Gülalp, H. (2003). *Kimlikler Siyaseti*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Güleçyüz, K. (1996). *Din ve Siyaset*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları.
- Gürdoğan, E. (1989). *Görünmeyen Üniversite*. İstanbul: Seha Neşriyat.

- Göle, N. (2002). *Melez Desenler, İslam ve Modernlik Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Heper, M. (2006). *Türkiye Sözlüğü*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Heper, M. (2011). *Türkiye'nin Siyasal Hayatı*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Karabaşoğlu, M. (2007). *Tehlikeli Denemeler*. İstanbul: Karakalem Yayınları.
- Metiner, M. (2004). *Yemyeşil Şeriat Bembeyaz Demokrasi*. İstanbul, Doğan Kitap.
- Mardin, Ş. (1991). Türk Tarihinde Nakşibendi Tarikatı, Yay. Haz. Tapper Richard çev. Özden Arıkan, Çağdaş Türkiye'de İslam: Din, Siyaset, Edebiyat ve Laik Devlet. İstanbul: Sarmal Yayınevi,71-98.
- Mardin, Ş. (1978, Ocak, 3) Görkemli Yapılar-Küçük Yapıları. Milliyet Gazetesi, 2.
- Okutucu, M. H. (1996). *İstikamet Şeriat*. İstanbul: Yeryüzü Yayınları.
- Öğün, S.S. (2006). *Gündelik Hayatın Kültürel Yansımaları*. İstanbul: Alfa Aktüel Yayınları.
- Özdalga, E. (2006). *İslamcılığın Türkiye Seyri*. İstanbul: İletişim Yayınları
- Özgür, S. (2014). *Necmettin Erbakan ve Gümüş Motor*. İstanbul: İlke Yayıncılık.
- Peköz, M. (2009). *İslamcı Cumhuriyete Doğru*. Kalkedon Yayınları: İstanbul.
- Pope N. Pope, H. (2000). *Çıplak Türkiye*. (Deniz Öktem. Çev). İstanbul: Gelenek Yayınları
- Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın Biyografisi, Anadolu Gençlik Dergisi, (2015):438-440.
- Refah Partisi Parti Programı*. (1985). Ankara: Elif Matbaacılık.
- Sadun, T. (1969, Eylül, 25-30). *Sağ Yarışında Yeni Bir Adam*. Cumhuriyet Gazetesi. 5.
- Saybaşı, K. (1998). Refahiyol Döneminde Siyasal Yaşam, Yay. Haz. Gencer Özcan, *Onbir Aylık Saltanat*. Boyut Yayınları. 23-120.
- Tuna, I. (2012). *Necmettin Erbakan'ın Hayatının Türk Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi*. Yüksek lisans tezi. MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaşar, M.E. (2004). İskenderpaşa Cemaati, Ed. Yasin Aktay, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, İslamcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları, 323-340.
- Yavuz, H. (2005). *Modernleşen Müslümanlar*. (Ahmet Yıldız. Çev). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yıldız, A. (2001). *RP-FP Din Söylemi: Eleştirel Bir Yaklaşım*. İslamiyât Dergisi. 4. 173-192
- Zaim, S. (2005). *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı-I*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Milliyet Gazetesi, 17.01.1998, 7.
- Milliyet Gazetesi, 12.3.1997, 18.
- Milliyet Gazetesi, 19.2.1997, 17.
- Haftaya Bakış Dergisi, 28.12.1986, 12.
- Nokta Dergisi, 22.5.1994, 17.
- Tempo Dergisi, 17-23.6.1990.
- Time Dergisi, 15.10.1996, 43.
- <http://www.hurriyet.com.tr/erbakanin-esi-vefat-etti-3425713> (Erişim: 26.12.2016)
- <http://www.hurriyet.com.tr/erbakan-hayatini-kaybetti-17136405> (Erişim: 26.12.206)
- http://www.milligazete.com.tr/90_yasinda_ (Erişim: 26.12.2016)